

LANT ÉS KARD

A CS. KIR. HADSEREG KATONÁINAK ÉS ALTISZTJEINEK
IRODALMI KÍSÉRLETEI 1844-BEN

BÖHM JAKAB

A *Budapesti Híradó* 1844. július 16-i 9. és az *Ungar* című lap július 18-i 165. számában azonos szövegű közlemény jelent meg, amely arról tájékoztatta e lapok olvasóit, hogy a budai helyőrség néhány katonája Lant és Kard címen kiadni szándékozik verseik, dalaik, elbeszéléseik és epigrammáik gyűjteményét. A hirdeteményhez a *Budapesti Híradó* még hozzáfűzte, hogy a tervezett gyűjteményt a d'Este Ferenc Ferdinánd 32. gyalogezred 2. zászlóaljának egy katonája, Bárdy Rudolf gránátos szerkeszti, munkatársai 2 őrmester, 1 tizedes s néhány közlegény, és egy előfizetési ív is érkezett a szerkesztőséghez. Részint az újságközleményből, részint az előfizetési hirdetemény ajánló sorai-¹ből megállapítható, hogy a munka szerzői a kötet közrebocsátásával azt az elterjedt téves véleményt kívánták megcáfolni, mely szerint az elnémetesedett katonai pályán a magyar származású katonák nem akarnak, nem szeretnek, vagy éppen nem is tudnak anyanyelvükön beszélni, illetőleg írni, és érzéketlenek, részvéltlenek nemzetük ügye iránt.

E nemes törekvés azonban csakhamar megfeneklett: az újsághirdetemény közzétételénél, néhány előfizetési ív terjesztésénél és a kézirat összeállításánál tovább nem jutott.

Az eseményről a cs. kir. katonaság legfőbb magyarországi hatósága, a budai főhadparancsnokság, rövidesen tudomást szerzett és megtette a szükséges lépéseket, hogy az ártatlannak látszó, fejlődésében azonban veszélyesnek minősített irodalmi próbálkozást csírájában elfojtsa. A Helytartótanács-hoz intézett július 20-i átiratában megütközéssel kifogásolta, hogy a szóban forgó hirdetemény megjelenhetett az említett két fővárosi lapban, holott a cenzornak nem állt jogában a katonaságra vonatkozó cikk nyilvánosságra hozatalának engedélyezése a főhadparancsnokság hozzájárulása nélkül. A hozzájárulás kérésének elmu-

¹ Hadtörténelmi Levéltár. Magyarországi főhadparancsnokság (továbbiakban M.fhdpság.), 1844. eln. 113/p.

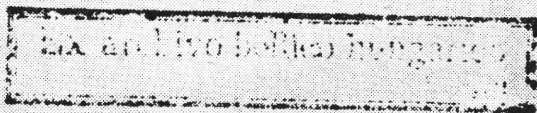
Liszt: Kéz

Katonák munkálata

és szerelvé

Bárdi Sándor

tanács

I^o László

Budán

1844.

A tervezett kiadvány borítólapja

lasztása miatt — és mivel a tervezett kiadvány szerzői nem kérték irodalmi tevékenységük engedélyezését — a főhadparancsnokság arra kérte a Helytartótanácsot, tegye meg a szükséges intézkedéseket annak érdekében, hogy az újságokban ez ügyben semmi más már ne jelenjék meg, illetőleg utasítsa a két folyóirat szerkesztőségét egy helyreigazítás közzétételére, mely szerint a hirdetett szépirodalmi kiadvány nem jelenik meg.²

Ugyancsak július 20-án arra utasította a főhadparancsnokság a Baussnern gránátos zászlóaljat, hogy az ügyet szigorúan vizsgálja felül, és a vizsgálat eredményéről tegyen részletes jelentést.³

Az irodalmat kedvelő katonák véletlenül múltó társulásának kialakulása, első irodalmi szárnypróbálgatásai, majd jól-rosszul sikerült alkotásai közzétételére irányuló kísérleteik s e törekvések kudarcra a különböző katonai hatóságoknak és parancsnokságoknak az ügyvel kapcsolatban egymáshoz intézett utasításaiból, jelentéseiből és iratváltásaiból válnak ismertté, valamint a vizsgálati anyagból, amelyhez a tervezett kötet lefoglalt kéziratát is csatolták.

A gyűjteményes kötet szerkesztője, kiadásának legfőbb szervezője és irányítója Kovácsi Bárdy Rudolf gránátos volt. Bárdy 1821-ben született a Gömör megyei Hubón, a kassai akadémián jogot végzett, majd egy könnyelmű ballépése arra készítette, hogy 1843 májusában 8 évre önként beálljon katonának. Felettesei jellemzése szerint jó ismeretekkel rendelkezett a régebbi és az újabb történelemből, de különösen az irodalomból. 1843—44 telének délutánjain és estéin a várkaszárnyában unaloműzésből visszatért tanulóévei kedvenc időtöltéséhez, a verseléshez, és az így született zsenyéket társai buzdítására felolvasta a kaszárnyában előttük. A tetszés, amivel verseit fogadták, nemcsak további munkára serkentette, hanem néhány társát is arra buzdította, hogy megpróbálkozzék kisebb költemények írásával, amelyeket azután Bárdynak adtak át véleményezésre, és így szórakoztak szolgálatmentes óráikban.

A véletlen hozta össze Bárdyt a d'Este gyalogezred 3. zászlóaljának tizedesével, Turcsányi Mátyással, akiben korábbi iskolatársát ismerte fel. Beszélgetés közben kölcsönösen tájékoztatták egymást szórakozásukról és időtöltésükről, és mivel Turcsányi is kísérletezett verseléssel, felolvasták szellemük szüleményeit, és kicserélték egymással gondolataikat a kaszárnyában azoknak a katonáknak a társaságában, akik érdeklődtek az irodalom iránt, és tetszésüket találták benne.

A duetthez csakhamar társultak mások is, akik írói tehetséggel nem voltak ugyan megáldva, de érdekelte őket az irodalom, és társaik sikerén felbuzdulva maguk is megkívánták a halhatatlanság borostyánkoszorújának legalább egy levelét. A csatlakozók között volt Országh Antal őrmester a Hessen-Homburg gyalogezredtől, Szárnyassy Ger-

² Uo. 1844. éln. 101/p.

³ Uo.

gely vicekáplár, Podhajetzky Konstantin közlegény, Németh Sándor káplár és Toldy Lipót őrmester.⁴

A katonabajtársak körében elért siker érte meg bennük, de különösen Bárdyban azt a gondolatot, hogy alkotásaikat — hozzáértő íróember véleményezése után — kiadják. A kiadás engedélyezésének elnyerésére irányuló kérelmet Lederer Ignác vezénylő tábornok ugyan elutasította, azonban az elutasítás nem törte le Bárdyt, nem adta fel a reményt, hogy megismételt kérelmének sikeresebb lesz az eredménye. Az elutasítás okát Bárdy abban sejtette, hogy felettesei nem ismerték a tervezett kötet tartalmát. Nehogy megismételt kérelmét újabb kudarc érje, határozta el, hogy a kéziratba felvett verseket és elbeszéléseket hozzáértő irodalmárnak adja át bírálat céljából, majd ezt követően a cenzornak véleményezésre. Először Nagy Gusztáv ügyvédet kérte meg, mondjon írásairól véleményt. Nagy azonban nem tartotta magát erre illetékesnek, Lauka Gusztávot javasolta önmaga helyett, aki valóban el is vállalta, és írásos véleményt fűzött minden munkához. Mivel azonban egy Erdélyi nevezetű pesti író azt közölte Bárdyval, hogy Lauka bírálata nem hiteles, mert nem tagja a Magyar Tudós Társaságnak, olyan személyt keresett, aki a fenti társaság tagja volt. Így jutott el Garay Jánoshoz, a *Regélő* szerkesztőjéhez. Garay azonban időhiány miatt nem vállalta el a versek bírálatát, és Bárdyt az irodalmi életben akkor már ismert Vachott Sándorhoz utasította. Vachott vállalta is a versek és elbeszélések bírálatát, majd miután ezekről kedvező véleményt mondott, átadta Bárdy az egész kéziratot Peregriny Elek királyi könyvvizsgálónak azzal, hogy ha az ő részéről nincs ellenvetés a megjelenésre, akkor újból kéri a főhadparancsnokságtól a kiadás engedélyezését.

Peregriny a benyújtott kéziratból két versnek, a Néma és a Földieimhez címűeknek a kihagyását javasolta politikai színezetük miatt. Az első egy lengyel menekültről szólt, aki Magyarországon keresett új hazát, a másik pedig a nemességet marasztalta el, amiért kivonta magát az adózás alól. A többi verset és elbeszélést olyanak ítélte meg, amelyek csupán a szépirodalommal foglalkoznak és minden politikai színezettől és irányzattól mentesek. Ezért a kötet kiadásának akadályát nem látta.

A kedvező írói és könyvvizsgálói vélemény hatására Bárdy újból benyújtotta zászlóaljparancsnokának a kiadás engedélyezése iránti kérelmét, és mivel most már biztosra vette a kért engedély megadását, egy ajánlást szövegezett meg az előfizetési felhíváshoz, amit szintén

⁴ Szárnyassy Gergely a Csanád megyei Palotán született 1822-ben.

Podhajetzky Konstantin 1826-ban született a Sáros megyei Felsőmírossón, feltehetően az 1835-ben nemességet nyert, pülfői előnevet viselő P. Péter fiaként, ennek gyermekei között ugyanis szerepel egy Konstans. (Lásd Illéssy János—Pettikó Béla: A királyi könyvek, Budapest, 1895, 171. o.)

Toldy Lipót a Hont megyei Ipolyságon született 1814-ben, 1833-ban 14 évre önként beállt katonának.

A többiek születési helye és ideje nem szerepel a vizsgálati anyagban. Turcsányiról anynyi állapítható meg, hogy Tokajon lakott, Országhról pedig annyi, hogy otthona Szolnok volt, 1844-ben a János főherceg dragonyos ezred móri hadbírói irodáján hites tolmácként tevékenykedett, ahonnan — katonai szolgálata letelvéen — elbocsátásáig szabadságot kaptak. [M.fhdpság., 1844 eln. 108/p.; Uo. 1844—T—15/4]

cenzuráztatott Peregrinyvel. Az előfizetési felhívásból 100 példányt nyomtatott ki július 13-i dátummal a Trattner—Károlyi nyomdában. Az előfizetési felhívások közül csupán néhány került forgalomba. A vizsgálat során 89 darabot lefoglaltak, 11 pedig a felhívás ellenére sem került vissza. A vizsgálati anyaghoz 11-et mellékeltek és egy igazolást özvegy Tahy Károlyné aláírásával a rábízott előfizetési ív elvesztéséről.

A 11 ív közül 3 üres, az előfizetők nevével ellátott fennmaradó 8 ív közül 5-ön megtalálhatók a gyűjtők nevei, közöttük Vachott Sándoré és Heckenast Gusztávé. Az előfizetési íveken 14 előfizető neve szerepel, kettő pedig név nélkül. Egy előfizetési íven, Vachott Sándorén, nincsenek előfizetők. A 16 előfizető 20 példányban rendelte meg a kötetet, közülük ugyanis kettő, Trefort Ágoston és Lukács Móric, 3—3 példányban fizetett elő.⁵

Vachott Sándornak feltehetően nagyobb szerepe volt az ügyben előfizetők gyűjtésénél, illetőleg a kézirat véleményezésénél. Minden biztonnal felismerte a dologban rejlő politikai lehetőséget, amit igazolni látszik az a tény, hogy az előfizetési felhívás szövege az ő módosítása révén kapott hazafias tartalmat, és feltehetően az ő közreműködésével került a már említett közlemény is a két folyóiratba, amelynek szerzőségét Nagy Ignác vállalta.⁶

A császári-királyi osztrák hadsereg és a kormányzat illetékesei Lederertől Hardeggig, az Udvari Haditanács elnökéig és Sednitzky rendőrfőnökiéig éppen azt tartották veszélyesnek, amit Vachott előnyös lehetőségként ismert fel. Bár az időközben befejeződött vizsgálat⁷ is egyértelműen megállapította, hogy a versek és elbeszélések minden politikai, vagy egyéb szándékú tendenciától mentesek, csupán szépirodalmi termékek, és a rácvárosi kaszárnyában kialakult olvasókör létrejötte is teljesen esetleges, s a tevékenysége ártatlan, fejleményeiben azonban mégis egyöntetűen veszélyesnek minősítették közkatonáknak azt a tevékenységét, hogy magyar nyelvű verseket és elbeszéléseket adjanak ki és olvasókört szervezzenek. Attól tartottak, hogy a versek kiadása és az olvasókör engedélyezése esetén Bárdy és társai ismerettségi köre kiszélesedik, tevékenységük ellenőrizhetetlenné válik és kapcsolatba kerülnek az ellenzéki párt képviselőivel, akik e kapcsolatot minden biztonnal felhasználnák arra, hogy pártjuk felfogását és a magyar hazafias eszméket terjesszék a cs. kir. hadseregben. Ez pedig a hadsereg féltve őrzött és mindenképp fölé helyezett, amúgyis ingatag egységét veszélyeztette volna, ezért olyan döntést hoztak, hogy minden ilyen irányú további tevékenységnek elejét kell venni, miközben az illetékeseknek ügyelniük kell arra, hogy ne túlozzák el az ügy jelentőségét.⁸

⁵ M. fhdpság., 1844 eln. 108/p.

⁶ Uo.

⁷ A vizsgálat során csak Bárdy és Toldy kihallgatásáról készült jegyzőkönyv, Szárnyas-syt és Podhajetzkyt csupán rövid úton hallgatták ki. A katonai szolgálattól való elbocsátását kérő Turcsányi tizedes otthonában, Tokajon töltötte szabadságát, Németh vicekaplár pedig beteg volt, ezért kettőjüket nem tudták kihallgatni.

⁸ M. fhdpság., 1844 eln. 108/p., 110/p., 113/p.

A feltűnés nélküli elintézés legjobb módszerének az látszott, ha az azonos helyőrségben levőket — esetleges előléptetéssel összekapcsolva — máshová vezénylik. A káplárrá előléptetett Bárdy Rudolfot 1844. november 3-án átadták a 32. gyalogezred 3. zászlóaljának azzal az utasítással, hogy másokkal együtt indítsák útba Olaszországba. Podhajetzky megelőzte az Olaszországba vezénylést, október 22-én megszökött.⁹

A kézirat, miként erről már szó volt, verseket, dalokat, elbeszéléseket és epigrammákat tartalmazott. Terjedelme 152 oldal, kiadás esetén alig négy nyomtatott iv. A kötet mottójául Kisfaludi Károly epigrammájának két sorát választották:

Aki művészpályát óhajt, tövisit ne tekintse,
Bátran törjön elő s tűnnek az éji ködök.

A kézirat gerincét Bárdy költeményei és Turcsányi elbeszélései alkották. Bárdy 21 verssel, epigrammával és dallal szerepelt, Turcsányi 3 elbeszéléssel és 4 epigrammával, Szárnyassy 1 elbeszéléssel (a kéziratához csatolt tartalomjegyzék megjegyzése szerint ez is Bárdy munkája), Podhajetzky 2 dallal és a vizsgálati anyagban és iratokban nem szereplő Szőke 1 dallal. A versek témája a katonaelet, a szerelem, vagy egy-egy általános igazság; hazafias érzelműek, kivitelezésük általában gyenge, a kor művészi színvonala alatt álló. E fogyatékoságuknak adott hangot Bárdy a kéziratot megnyitó Apollóhoz című versében, amelyben a művész-isten bocsánatát kéri, amiért a fegyverekhez szokott, elnehezedett kéz esetleg hamisan pengeti a lantot, és ha verseikből hiányzik is a mérték, az olvasó talán mégis talál bennük értéket, hiszen a munkájukat vezérlő hazaszeretetüknek nincsen mértéke. A vizsgálati jegyzőkönyvhöz csatolt, aláírás nélküli bírálat Bárdy verseinek értékelésekor általában rámutat a verselés nehézségére és vele szemben kiemeli a nemes szándékot, az eszmék komolyságát. Bárdyról a vizsgálatot vezető hadbíró is olyan véleményt alkotott, hogy tehetsége és képzettsége révén ki fog emelkedni a középszerűségből.

Az elbeszélések írói is általában a katonaeletből merítették a témájukat, ezek azonban nem kötődtek olyan érzelmi szálakkal korukhoz, mint a versek. Közülük kiemelkednek Turcsányinak A táborőr és A zsarnok kéjence című elbeszélései. Az elsőben Napóleon oroszországi hadjáratához kapcsolódó történetet írt le romantikus felfogásban, mindenesetre kiváló történelmi ismeretekkel rendelkezve, érdekes meseszöveggel, gördülékeny, kiforrott stílusban. A másodikban szintén egy szerelmes-romantikus történetet dolgozott fel Sulla római diktátorsága idejéből, az elsőhöz hasonló értékekkel. A bíráló szerint Turcsányi szép reményekre feljogosító ifjú, akiből kellő stúdium mellett jeles elbeszélő válhat. A fenti két szerző mellett Országó őrmester cím feltüntetése nélküli munkáját emeli még ki a bíráló. Országóhról megállapítja, hogy stúdiummal dolgozik és bár kevés a teremtő ereje,

⁹ Uo. 1844 eln. 153/p.

de olyan kitűnő pszichológiai ismeretekkel rendelkezik, melyek révén — ha többet olvas és ügyesebb előadásra tesz szert — felülmúlja társait. Ország munkája ismeretlen, a kéziratba nem vették fel, a hozzá csatolt tartalomjegyzék Bárdytól származó megjegyzése szerint a cenzor kiigazítás céljából visszaadta neki.

A Lant és Kard szerzői egy része sorsának további alakulása ismeretlen, nevük ugyan megtalálható a szabadságharc leverését követő időszakban készült különböző nyilvántartásokban, személyazonosságukat azonban adatok hiányában nem lehet teljes pontossággal megállapítani.¹⁰ Csupán Bárdy Rudolf és Ország Antal életére vannak további adatok, az utóbbinál azonban a személyazonosság szintén nem állapítható meg teljes hitelességgel. Bárdy kapcsolata hazájával az Olaszországba történő vezénylés után sem szűnt meg, gyakori levelezője volt a *Honderűnek*. A cs. kir. katonaság kötelékéből az 1848-as forradalom vihara szakította ki és adott más irányt életének. Arra ugyan nem nyílt lehetősége, hogy megtámadott hazája szabadságáért fegyverrel közvetlenül harcoljon, de a forradalmi helyzet által lehetővé téve megszökött ezredétől, beállt a Winkler-féle velencei magyar légióba és részt vett annak megszervezésében. A légió feloszlása után Törökországba ment, ahol Viddinben csatlakozott a magyar emigrációhoz. Jelentős szerepe volt a Kossuth ellen tervezett sumlai merénylet felfedésében. Féktelen természete és izgága magatartása következtében több ízben nehéz helyzetbe hozta az emigrációt és önmagát is, mivel Rössler sumlai osztrák konzul megtámadásáért a bécsi kormány kiadatását követelte a török Portától. A sumlai tábor feloszlása után Konstantinápolyba került. 1852-ben az osztrák kormány Kossuth turini ügynökeként tartotta számon.¹¹ Törökország után — rövid franciaországi és angliai tartózkodás közbeiktatásával — Amerikába utazott. Prick József, volt Torontál megyei jegyző 1851. szeptember 18-án kelt levelében Tochman lengyel menekült, washingtoni ügyvéd támogatását kérte, hogy 127 emigráns társával együtt az iowai magyar telepre juthasson. A jegyzékben a tisztek között szerepel Bárdy is.¹² A bevándorlók — közöttük Bárdy — nem jutottak el az

¹⁰ Ország Antal szerepel a cs. kir. pesti katonai törvényszék irataiban [1849–4/385] azoknak a személyeknek a jegyzékén, akiknek a forradalmi időszak alatti magatartását igazolták, azonban közelebbi adatok feltüntetése nélkül. Podhajetzky Konstantin, Szárnyassy Gergely és Turcsányi Mátyás megtalálható a hivatalnokokról, közalkalmazottakról, lelkészekről, tanulókról készített, a politikai megbízhatóság ellenőrzését szolgáló Bachkori nyilvántartási lapokban (HL. Abszolútizmuskori iratok, Nyilvántartási lapok hivatalnokokról, közalkalmazottakról, tanulókról, lelkészekről stb. politikai megbízhatóság, illetőleg megbízhatatlanság ellenőrzésére), azonban szintén közelebbi adatok megadása nélkül. Szárnyassy Gergely (Sz: 1395. o.) a nyilvántartási lap szerint a forradalom előtt tanuló volt, a forradalom után a pesti kerületi bíróságon díjnok, politikailag megbízható. Turcsányi Mátyás (T: 512. o.) a forradalom előtt hivatalnok volt, a forradalom után az országos törvényszéken írnok. A szabadságharcban nem vett részt, Bars megyében tartózkodott, lojális érzelmű. Podhajetzky Konstantin Podsajeczkyként is szerepel (P: 539. o.), a forradalom előtt megyei mérnök volt, a forradalom után Tokajon telekönnyvezető, politikailag megbízható.

¹¹ Belmont Ágoston New York-i osztrák főkonzulnak és Loosey irodaigazgatónak Buol-Schauenstein külügyminiszterhez intézett 1852. július 16-i jelentésében ugyan csak Kováts szerepel, azonban a személyére vonatkozó adatokból („...früher Unteroffizier bei Este Infanterie, gebürtiger Ungar, alt 30 Jahre...”) arra lehet következtetni, hogy Bárdyról van szó. (Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852. II. 944. o.)

¹² Bárdy a különböző iratokban hadnagyként szerepel.

iowai telepre, hanem elszéledtek az Unió különböző államaiban. Belmont New York-i osztrák főkonzul 1852. június 25-i jelentésében Bárdyt az Amerikában tartózkodó Kossuth egyik legbuzgóbb híve és propagandistájaként jellemezte, aki „Az osztrák ház kísérlete Kossuth meggyilkolására” címmel¹³ gúnyiratot adott ki Baltimoreban. Loosey, a New York-i osztrák konzulátus irodaigazgatója az amerikai magyar emigránsok névjegyzékét tartalmazó, Buolhoz intézett jelentésében Bárdyt igen veszélyes személynek minősítette. Belmont a fenti jelentésben arról is tudósított, hogy a Kossuthtól elszakadó emigránsok egy része — közöttük Bárdy is — hazautazásának engedélyezését kérte Magyarországra, amit azonban vagy nem kapott meg, vagy pedig a hír volt alaptalan. 1855-ben adta ki Bárdy Rochesterben *Adventures of Bardy de Kovatsi, a Hungarian exile in Italy, Hungary and Turkey* című munkáját, és ennek árusításából tartotta fenn magát.¹⁴ Állítólag verekedés közben vesztette életét.¹⁵

Ország Antalról — mint erről már szó esett — nem lehet hitelt érdemlően megállapítani, mi történt. A név szerepel a cs. kir. pesti katonai törvényszék által igazoltak jegyzékében (lásd a 10. sz. jegyzetet), de a magyar emigrációnak is volt egy ilyen nevű tagja. Ez utóbbi, valamint az irodalmi kör Ország Antala esetleges azonosítására csak egy adat van: a rendfokozat. A vizsgálati jegyzőkönyvben Ország címzetes őrmesterként szerepel, az emigráns Ország rendfokozata a Loosey-féle már említett névjegyzékben szintén őrmester. Ez utóbbi Ország Antal 1818 körül született Máramaroszigeten. 1848-ban — Bárdyhoz hasonlóan — átszökött az olaszokhoz és a velencei légio tisztje lett. Konstantinápolyban fényképész és nyelvmesterként tevékenykedett, majd 1853-ban Párizsba költözött, ahol fényképész műtermet nyitott. 1862-ben kegyelmet kapott és Pestre jött. 1878-ban önkézevel vetett véget életének. Cikkei jelentek meg a *Divatcsarnokban* és a *Magyar Sajtóban*, Dumast fordította magyarra, írt egy Cserepár című, Kölcsey Ferenc emlékének szentelt színművet, kéziratban több színműfordítás maradt utána.¹⁶

Bárhogy alakult is a Lant és Kard szerzőinek további élete, és ha nemes szándékuk kudarccal végződött is, mégis érdemesek arra, hogy az utókor egy pillanatra megemlékezzék a magyar irodalmat, és rajta keresztül a haza ügyét szolgálni akaró törekvésükről.

¹³ A jelentésben nincs utalás a gúnyirat nyelvére, a címet Belmont németül közli: „Der Versuch des Hauses Oesterreich Kossuth zu ermorden.”

¹⁴ Ács Tivadar a *Magyarok és a Risorgimento* című összeállításának a magyar légionisták életrajzát ismertető részében Bárdynak még egy, következő című munkáját említi meg: *Das menschenmörderische Haus Habsburg-Lotharinger*, 1861. Baltimore.

¹⁵ Bárdy 1844 utáni tevékenységére lásd *Gulyás Pál: Magyar írók élete és munkái*. II. 438. o.; *Hajnal István: A Kossuth-emigráció Törökországban*. Budapest, 1927., 50–51., 285., 339–346., 407–408., 410., 566–569., 572. és 640. o.; *Jánossy Dénes: A Kossuth-emigráció Angliában és Amerikában 1851–1852*. Budapest, 1940., I. 338., 564., II. 895., 944., 960. o.; *Veress Sándor: A magyar emigratio a Keleten*. Budapest, 1879., 94–103., 189–195. o.; *Magyarok és a Risorgimento*. Budapest, 1961, Ács Tivadar: *A magyar légionisták életrajzgyűjteménye*. 19. o. — Ács Tivadar Bárdy életrajza után részletes bibliográfiáját adja a vele foglalkozó írásoknak.

¹⁶ *Szinnyei József: Magyar írók élete és munkái*. IX. 1407–1409. o.